

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 6, Sayı 13 (Ağustos 2017), s. 1-8
DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut20>
ISSN: 2147 - 590, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Çeliş Tarihi: 29. 05. 2017
Kabul Tarihi: 03. 06. 2017

Uygur Kağanlığı'nın İlk Dönemlerinde Soğd Varlığı* (Uygur Kağanlığı Yazıtlarına Göre)

*The Existence of Soğd In The Early Periods of Uighur Khanate
(According To The Inscriptions Of Uighur Khanate)*

Erhan AYDIN*

Öz

Soğdluların Orta ve İç Asya'daki diğer halklarla olan ilişkileri gibi I. ve II. Türk kağanlıkları ile Uygur Kağanlığı'yla da ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. Uygur Kağanlığı'nın ilk dönem yazıtlarından olan ve daha çok II. Türk Kağanlığı'nın yıkılışı ve İç Asya bozkırlarında egemenlik elde etme mücadelelerini anlatan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarında, doğrudan Manihaizm ile ilgili kayıt bulunmamaktadır. Ancak Tariat ve Şine Usu yazıtlarında Soğdluların adı geçmekte ve bu halkın Uygurlar üzerinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu makalede, I. ve II. Türk kağanlıklarında Soğdluların etkisine değinildikten sonra Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat ve Şine Usu'da Soğdluların adının geçtiği yerler değerlendirilmiştir. An Lushan 安祿山 isyanıyla başlayan Uygur-Tang yakınlaşması ve dolaylı da olsa, bu isyan sonucunda, Manihaizmin Uygurları etkilemeye başlaması üzerinde de durulmuştur. Makalede değinilen bir diğer konu ise Şine Usu Yazıtı'nda geçen Baybalık kentinin yapılış amacıdır.

Anahtar Sözcükler: Soğdlular, Türk Kağanlıkları, Uygur Kağanlığı, Manihaizm, Böğü Kağan.

Abstract

It is known that the Soğd people had connections with the 1st and 2nd Turkic Khanates along with the Uighur Khanate, as they had connections with other peoples in the middle and central Asia. Being among the early inscriptions of the Uighur Khanate and mostly narrating the collapse of 2nd Turkic Khanate and struggles over claiming sovereignty in the steppes of the central Asia, the inscriptions of Tes, Tariat and Şine Usu do not contain a direct reference to Manichaeism. However, the name of the Soğd people is mentioned in the inscriptions of Tariat and Şine Usu, and it is understood that this people had and influence over the Uighur.

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/ Türkiye,
Elmek: ayerhan@gmail.com

In this article, after mentioning the influence of the Soğd people over the 1st and 2nd Turkic Khanates, the places where the name of the Soğd people are mentioned in the Tariat and Şine Usu, which are among the inscriptions of the Uighur Khanate, have been evaluated. The convergence of Uighur-Tang starting with the rebellion of An Lushan 安祿山; and as a result of this rebellion the influence of Manichaeism over the Uighurs, though indirectly, has also been discussed. Another subject argued in the article is the purpose of building the town of Baybalık, which is referred to in the Inscription of Şine Usu.

Keywords: Soğd, Turkic Khanates, Uighur Khanate, Manichaeism, Böğü Khan.

Giriş

İrani halklardan olan Soğdluların, I. ve II. Türk Kağanlıkları döneminde etkin olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle, Batı Türk Kağanlığı döneminde Bizans ile olan ilişkilerde Soğdlulardan yararlandığı, Soğdluların yalnızca Türk devletlerinde değil kuzey Çin'de de etkili oldukları, özellikle ticaret ve kültür konularında önemli roller oynadıkları bilinmektedir. Soğdluların I. ve II. Türk kağanlıklarındaki varlıklarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunların bazıları tarih sırası ile aşağıda bulunmaktadır:

Pulleyblank, E. G. (1952). A Sogdian Colony inner Mongolia. *T'oung pao* 41/4-5:317-356.

Klyashorniy, S. G. (1960). Titul Sogdiyskogo vladetelya v drevnetyurkskom tekste. *Problemy Vostokovedeniya* 1960/6:133-135.

Klyashorniy, S. G. (1961). Sogdiytsy v tsentral'noy Azii (po runičeskim tekstam). *Ėpigrafika Vostoka* 14:29-31.

Mori M. (1965). Higaşi-Tokketsu Koka naibu no ko-cin [Doğu Göktürk Kağanlığı içindeki Soğdlular]. *Kodai-gaku* 12/1:1-20.

Mori M. (1972). Tokketsu teikou naibu ni okeru Sogudo-cin no yakuwari ni kansuru içi şiryô: Buguto hibun. [Göktürk Kağanlığındaki Soğdluların rolü üzerine yeni bir kaynak eser: Bugut Yazıtı]. *Shigaku Zasshi* 81/2:77-86.

Bazin, L. (1975). Turcs et Sogdiens: Les Enseignements de L'Inscription de Bugut (Mongolie). *Mélanges Linguistiques Offerts à Émile Benveniste*. Paris, 1975: Collection Linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris, 37-45.

Mori M. (1979). Sogudo-cin no Tôhō hatten ni kansuru kôkogaku-teki içi şiryô furon; Buriyatô to Kurikan tonô şuzoku-mei ni tsuite. [Soğdluların doğuya yayılmasına dair arkeolojik bir kanıt; Buryat ve Kurikan boylarının adları üzerine bir inceleme]. *Nairiku-aciaşi Ronşû* 2:49-59.

Mori M. (1983). Soğdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri. *Bellekten* 47/185:339-351.

Hayashi, T. (1992). Tokketsu no sekijin ni mirareru Sogudo no eikyou (The Sogdian Influences on the Turkic Stone Statues). *Soka Daigaku Jinbun Ronsyu* 4:27-44.

Marshak, B. I. (2002). Türkler ve Soğdlular. *Türkler*, c. 2, Ankara, 2002: Yeni Türkiye, 170-178.

1. I ve II. Türk Kağanlığı Döneminde Soğd Varlığı

Bilindiği üzere, 568–569 yıllarında Batı Türk kağanı İstemi [Shidianmi 室点密], Soğd asıllı Maniach (Maniach) başkanlığındaki bir kafileyi Bizans'a elçi olarak yollamıştı. Adından Mani dinine bağlı olduğu anlaşılan Maniach (*Mani + ach ~ ax* Süryanice: 'kardeş' (Golden 2002: 104 not 69), büyük bir olasılıkla Soğdca yazılmış bir mektubu Bizans hükümdarına iletmışti. Doğal olarak İstanbul'da Türkçe bilen tercüman bulmanın zorluğu düşünüldüğünde mektup, dönemin tüccar kavmi Soğdluların diliyle yazılmış olmalıdır. Bizans hükümdarı da Maniach'la birlikte, Kilikyalı olduğu bilinen Zemarchos'u Batı Türk kağanına yollamışti. Zemarchos, uzun süren ve oldukça sıkıntılı geçen bir yolculuktan sonra Batı Türk kağanının otağına varmışti. Daha sonra da elçiler yoluyla karşılıklı ilişkiler devam etmişti.

B. Ögel'e göre Ön Asya ile Çin münasebeti Soğdluların elindeydi. Hatta Batı Türk kağanlığının Bizans siyasetini bizzat Soğdlular meydana getirmişti (1945: 85).

I. Türk Kağanlığı döneminden kalan Bugut Yazıtı'nın Soğdca yazılması, Soğdluların Türkler içerisinde etkin olması ve aralarında Buddhizme inananların olması ile de açıklanabilir (Sinor 2003: 410). 1953 yılında, Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinin, Yili Eyaleti, Zhaosu 昭苏 (Mongolküree) kenti yakınlarında bulunan Mongolküree yazıtı da Soğd harflidir. Yazıtla ilgili okuma ve yorumlama çalışmalarının devam ettiği bilinmektedir (Ösawa 2002: 80), (Ösawa 2003), (Vaissière 2011: 233–234). Ayrıca I. Türk Kağanlığı'ndan Nivar Kağan (Shetu 攝圖 (581–587))'ın adının da Soğdca olduğu belirtilmiştir (Rybatzki 2000: 216).

II. Türk Kağanlığı döneminin yazıtlarında ise Soğdluların adı, batıya yapılan seferlerde anılmaktadır. Bu seferlerde temel amaç, Soğdluların düzene sokulmasıdır. Soğd adı, II. Türk Kağanlığı dönemi yazıtlarından Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında geçmiştir:

BK D 24–25: *sekiz yegirmi yaşuma altı çuv [sogdak] (25) tapa süledim* "On sekiz yaşımda Altı Çuv Soğdak (25) tarafına sefer ettim." (Aydın 2015: 97).

KT D 31: *altı yegirmi yaşuğa eçim kağan elin törösün ança kazganı altı çuv sogdak tapa süledimiz buzdumuz* "On altı yaşında amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti. Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik, (onları) dağıttık." (Aydın 2015: 66).

KT D 39: *sogdak bodun eteyin teyin yencü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz* "Soğd halkını düzene sokayım diye İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettik." (Aydın 2015: 69).

KT K 12: *kuriya kün batsıkdaki sogud berçiker bukarak uluş² bodunta nek seşün ogul tarkan kelti* "Batıda gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi." (Aydın 2015: 74).

T 46: *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* "Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti." (Aydın 2015: 128).

2. Uygur Kağanlığı Döneminde Soğd Varlığı

Uygurlarda da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Soğdluların yoğun bir etkisi görülmektedir. Özellikle, Böğü Kağan'dan sonraki kağan adlarında Soğd etkisinin olduğu bilinir. Örneğin *Ay Teñride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan* unvanındaki *Ay Teñride Kut Bulmuş* bölümünün Soğd kökenli *γwyr βγ (χwer bay)* ile bir olduğu bildirilmiştir. Yine

Mordvince *kov-pavas* 'Moon Good' ile de karşılaştırılmış ve bu unvanların Mani dininin etkisiyle kullanıldığı savunulmuştur (Aalto 1971: 32). Özellikle ticaret ve kültürel ilişkilerde Soğdlulardan yararlanıldığı hem Çin kaynaklarından hem de Uygur Kağanlığı yazıtlarından anlaşılmaktadır (Golden 2002: 118 ve 141).

Bögü Kağan'ın unvanı *Tengride Bolmuş El Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* idi. S. G. Klyastorniy'a göre, Bögü Kağan'ın *er at* almış biçimi, Tariat Yazıtı'nda *Bilge Kutlug Tarkan Seşün* (K 5) olarak geçmektedir (1984: 144-145). Bu düşünce, Rybatzki'ye göre yalnızca bir varsayımdır (2000: 237). Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, ülkesine dönen Bögü, yanında dört Mani rahibiyle yola çıkar. Bögü Kağan'ın Maniheizmi resmen kabul etmesiyle, bu dinin bozkırda başarılı olduğu öne sürülebilir.¹

Bögü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesi, Uygurlar üzerindeki Soğd etkisinin artmasına neden olur. 779'da Soğdlular, Çin hükümdarı Taizong'un ölümü üzerine ilan edilen büyük yastan yararlanıp Çin'i işgal etmesini kağana tavsiye eder. Bögü Kağan bu teklifi kabul eder ancak yeğeni ve baş veziri Tun Baga'nın muhalefeti ile karşılaşır. Kağanı ikna edemeyen Tun Baga Tarkan, kağanı ve etrafındaki Soğdlu taraftarları öldürtür ve kendisi *Alp Kutlug Bilge Kağan* unvanıyla tahta geçer. Bu kez Soğd aleyhtarı, fakat Çin yanlısı bir siyaset başlar (Mackerras 2003: 426-427). Böylelikle 745'ten beri devam eden Yağlakar hanedanı, 780'de Tun Baga Tarkan'ın, Bögü Kağan'ın tüm yakınlarını ortadan kaldırarak tahtı ele geçirmesiyle sona ermiş oluyordu. Alp Kutlug Bilge Kağan'ın ölümünden sonra *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan* adıyla oğlu tahta geçer (Çandarlıoğlu 2004: 24).

Uygur Kağanlığı döneminden veya bizzat Uygurların elinden çıkan şu yazıtlar sayılabilir: Tes, Tariat, Şine Usu, I. ve II. Karabalgasun, Suci (?), Arhanan, Hangiday, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Gürbelcin (Gurvaljiyn-uul) ve Hoyto-Tamır. Bunlardan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtları Uygurların ikinci kağanı Moyanchuo 磨延啜 zamanında, bizzat kendisi tarafından diktirilmiştir.

Uygur dönemi yazıtlarından olduğu genellikle kabul edilen Suci Yazıtı'nın Kırgız veya Uygurlardan kaldığı konusu oldukça tartışmalı olup bu konuya girilmeyecektir. Bu tartışmalar için bk. (Aydın 2011: 27-28) ve (Aydın 2012: 310-311). Yazıtın 7. ve 9. satırlarında Mani dini ile ilgili *mar* 'hoca, usta' sözcüğünün geçtiği bilinmektedir. Clauson, TT III'te tespit edilen *marım* (Skr. *marmā*) ile Suci'deki *marım* biçimini aynı sanmış ve sözlüğüne de bu şekilde almıştır (ED 772a). Ancak Suci'deki biçim Süryanice *mar* 'hoca, usta' sözcüğüdür. Ardındaki *+m* ise Tü. teklik 1. kişi iyelik ekidir. Sözcük için ayrıca krş. (Erdal 2004: 183). Yazıtın 9. satırındaki *marımınça* içinse *mar* sözcüğünün arkasındaki *+m* ekinin 1. kişi iyelik eki, *+In*'in belirtme durumu eki ve *+çA* ekinin eşitlik eki olduğu söylenebilir (Erdal 2004: 183). O. F. Sertkaya, Suci yazıtındaki *mar* sözcüğünü *amır* okur ve Radloff sözlüğündeki anlamları verir: 'sükûnet, sakinlik; sulh, barış; dinlenme, istirahat etme'. Bu okuyuşun daha önce L. Bazin tarafından dile getirildiğini belirten Sertkaya, *marımınça* okunagelen yapıyı ise *amırımınça* '(benim) sağ, hayatta olduğum zamanki gibi' biçiminde anlamlandırır (2012: 443-444). Bu okuma ve anlamlandırma farklı bir görüş olarak değerlendirilebilir.

Uygur dönemi yazıtlarına, Soğd ve Manihaizm penceresinden bakıldığında en önemli yazıtın I. Karabalgasun yazıtı olduğu açıktır. Üç dilli (Türkçe, Soğdca ve Çince) yazıtın Soğdca ve Türkçe yüzü tahrip olmuş, Çince yüzü ise diğer iki yüze göre daha

¹ Turfan koleksiyonundaki bir parçada (T II D 180) Bögü Kağan'ın Maniheizmi 762'de resmen kabul ettiği kayıtlıdır. L. V. Clark bu tarihi 763 olarak belirler (2000: 87-88). Bu tarihlerin tartışması için bk. (Rybatzki 2000: 235).

sağlam kalmıştır. Geç dönem Uygur yazıtlarından olan Karabalgasun Yazıtı, N. M. Yadrinsev tarafından 1889 yılında bulunmuştur. Yazıtta bulunan geç dönem Çin sanatı örnekleri, yazıtın 821 yılından sonra dikildiğini göstermektedir (Sertkaya 1992: 333). Yazıtın Çince bölümü G. Schlegel (1896) tarafından, Soğdca bölümü ise O. Hansen (1930) tarafından yayımlanmıştır. Y. Yoshida'nın I. Karabalgasun Yazıtı'yla ilgili yeni yayım çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Krş. (Yoshida 1990) ve (Yoshida 2011). Moriyasu'nun verdiği bilgilere göre ilk bulunduğu 20 civarında kırık parçası varken Japon-Moğol ortak çalışması esnasında Çince bölümün bulunduğu birkaç parçanın kayıp olduğu anlaşılmıştır (Moriyasu vd. 1999: 209-210).

Uygur Kağanlığı yazıtlarında Soğdluların adı *Sogdak* biçiminde geçer. Tes Yazıtı'nda bulunmayan bu ad, Tariat Kuzey 6 ve Şine Usu Batı 5. satırlarda tespit edilmiştir:

Ta K 6: *yarlukadı bayırku tarduş bilige tarkan kutlug yagma tavgaç sogdak başı bilige seşün uzal öş erkin* "buyruk verdi. Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin' (dir)." (Aydın 2011: 57).

Tariat Yazıtı'nın kuzey yüzünde Uygurların ordu düzeni hakkında bilgi edinmek mümkündür. Oldukça farklı anlaşılan 5. satırda yazıtı yazdıran, olayları anlatan kişiler hakkında bilgi verildikten sonra 6. satırda ise Bayırku ve Tarduşlarla ilgili işlerden Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çinli ve Soğdlularla ilgili işlerden de Bilge Sengün Uzal Öng Erkin adlı kimselerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır (Aydın 2016b: 17-19). Cümledeki *tavgaç sogdak* bölümü "Çin ve Soğd ülkesi" olarak anlaşılmayıp, ülkede yaşayan Çinli ve Soğdlular olarak anlaşılacaksa, çıkarılabilecek sonuçlardan biri, Uygur Devleti sınırları içerisinde Soğd ve Çinli kişilerin çok olduğudur. Bir diğer sonuç ise Çinli ve Soğdlu dışındaki diğer kişilerin anılmamış olması, onların sayılarının azlığı ile ilgilidir. Elbette her iki halkın her Türk devletinde olduğu gibi Uygurlarda da önemli etkilerinin olduğunu kanıtlar.

ŞU B 5: <...> *ançıp s²çg²n² sog[da]k tavgaçka selenede bay balık yapıtı bertim* "<...> sonra <...> Soğdlu(lar) (ve) Çinli(ler)e Selenge'de baybalık (kentini) yaptırverdim." (Aydın 2011: 90).

Şine Usu Yazıtı'nın batı yüzünün 5. satırında geçen bu cümlede Soğdlu ve Çinlilere Baybalık adında bir kent yaptırıldığı anlatılmıştır. Araştırmacılar daha çok kentin hangi amaçla yapıldığı üzerinde durmuştur. Gabain, 1950 yılında yayımladığı makalesinde Baybalık'ın 768 yılında Çinli ve Soğd yapı ustalarına yaptırıldığını söylemekte ise de burada bir yazım hatası söz konusudur (1950: 44). Çünkü, Moyanchuo (磨延啜)'nun 759 veya en geç 760 yılında öldüğü bilindiğine göre, 768 yılı Böğü Kağan'ın saltanat yılı içerisinde kalmaktadır. Mackerras ise, kentin yapımına 757 yılında başladığını hatta Karabalgasun'un da aynı tarihlerde yapıldığını öne sürmektedir (2003: 452). Clauson ise, Baybalık'ın yapılış amacını farklı düşünür: *ançıp (?) [kö]çgen Soğ[d]ak Tavgaçka Selenede Bay balık yapıtı bertim* "so I had Bay Balık built on the Selenga for travelling Sogdians and Chinese" (ED 872b). Moriyasu da cümleyi hem "I had Baybalık built on the Sälängä by the Sogdian and Chinese (engineers, masons, carpenters, etc.)" hem de ("or, for the Sogdians and the Chinese") biçiminde anlamlandırmak ister (1999: 185). Sözü edilen Soğd ve Çinlilerin işçi değil de usta veya ustabaşı yani sanatkâr oldukları düşünülmelidir (Mackerras 2003: 431).

Baybalık ile ilgili yer tespiti yapan Ramstedt, kentin, dört köşeli, balçıkla yapılmış yüksek duvarları bulunduğunu, içinde inşa edilen manastırın çatısının daha yüksek olduğunu belirterek duvarların ve kentin genel anlamda Çin stilinde yapıldığını söyler (1913: 62). Gabain, *balık* sözcüğünde *bal* 'toprak' kökünü gördüğü için *balçık* ile ilişkilendirir ve balçıktan yapılmış duvarlar bulunduğunu belirtir. Ramstedt'in Baybalık'ın yeri ile ilgili verdiği bilgilerin doğruluğundan kuşku duymadığını söyleyen Gabain, Orhon'un Selenge ile birleştiği yerin yukarısında bulunduğunu ve orada Baybaljin Süme adlı bir manastır bulunduğunu bildirir. Bu manastırın eski kent kalıntılarından inşa edildiğini ve büyük bir olasılıkla kalıntıları üzerine yapılan kentin de Baybalık olduğunu düşünür. Gabain bu yazısında Koşo-Çaydam yazıtlarında (KT K 4) sözü edilen ve Tula Irmağı'nın kıyısında bulunduğu bildirilen Togu balık ile de ilişki kurmak ister (1950: 44-45). Uygurların, yazıtta sözü edilen her iki kentinin de Çin stilinde yaptırılmış olduğu düşünülebilir. Bunda da Çinli prenseslerin büyük etkisi olmalıdır. Soğd ve Çinli sanatkârlara yaptırılmış olmasının altında Çin stiline uygunluk kaygısı da yatıyor olabilir (Gabain 1982: 188), (Aydın 2008), (Aydın 2016a: 45)

Son yıllarda hem Orhon hem de Egiin Gol Vadisinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, her iki bölgede kurulmuş olan Karabalgasun ile Baybalık'ın alışveriş yeri, pazar, yoğun tarımsal üretim ve askeri garnizon merkezi olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Honeychurch - Amartuvshin 2007: 54). Egiin Gol Vadisindeki politik ve ekonomik bütünleşme merkezi olarak gösterilen Baybalık'ın yerel grupların bölgesel ağını idare ettiği bir yer olduğu öne sürülmüştür. Yani Şine Usu Yazıtı'nda yalnızca bir cümle ile anlatılan bu kent büyük bir olasılıkla Uygur Kağanlığı döneminde bölgenin hem askeri, hem politik hem de ekonomik anlamda en önemli merkezlerinden biriydi. Kuzeyde bulunan Çik ve Kırgız gibi halklara giden yollar üzerinde bulunması Baybalık'ın önemini artırmaktaydı.

Sonuç

Orta ve İç Asya siyasetinde önemli roller oynayan Soğdluların I. ve II. Türk Kağanlığında olduğu gibi Uygur Kağanlığı'nda da önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Soğdluların adı, Manihaizmin resmen kabulünden önce olsa da Uygur Kağanlığı'nın ilk dönemleri hakkında bilgiler veren Tariat ve Şine Usu yazıtlarında iki kez geçer.

Makalenin ilk bölümlerinde I. ve II. Türk kağanlıkları döneminde Soğdluların oynadığı rollerden bahsedilmiş, özellikle II. Türk Kağanlığı dönemi yazıtlarında Soğdluların adının geçtiği yerler üzerinde durulmuştur. Makalenin sonraki bölümlerinde Uygur Kağanlığı yazıtları çerçevesinde Soğdluların oynadığı rollere değinilmiştir. Böylelikle Manihaizm'in kabul edilmesine zemin hazırlayan An Lushan (安祿山) isyanından önceki dönemde Soğdluların ve dolayısıyla Maniheizmin etkisi makalenin ağırlık yönünü oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Aalto, P. (1971). *Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times*. L. Ligeti (ed.): Studia Turcica, Budapest, 29-37.
- Aydın, E. (2008). *Baybalık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler*. Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3/4, 156-168.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.
- Aydın, E. (2012). *Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri*. Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7/4, 309-314.
- Aydın, E. - E. Ariz (2014). *Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar*. Bilig, 71, 65-80.
- Aydın, E. (2016a). *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2016b). *Tariat Yazıtı'nın Kuzey Yüzünün 5. Satırı Üzerine Yeni Okuma ve Anlamlandırma Önerileri*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 61/1, 13-22.
- Aydın, E. (2016c). Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69/3, 285-300.
- Clark, L. V. (2000). *The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism*. Studia Manichaica IV. R. E. Emmerick - W. Sundermann - P. Zieme (eds.): *Internationaler Kongress zum Manichaeismus*, Berlin: Akademie Verlag, 83-123.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Gabain, A. von (1950). *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken*. Der Islam, 29, 30-62.
- Gabain, A. von. (1982). *Von Ötüken nach Idikut-şähri, Studie zur akkulturation der Alt-Türken*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/1-3, 183-196.
- Golden, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Türkçeye çev.: O. Karatay, Ankara: KaraM.
- Hansen, O. (1930). *Zur Soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 44/3, 1-39.
- Honeychurch, W. - Ch. Amartuvshin (2007). *Hinterlands, Urban Centers, and Mobile Settings: The "New" Old World Archaeology from the Eurasian Steppe*. *Asian Perspectives*, 46/1, 36-64.
- Klyashtorniy, S. G. (1984). *The Tes Inscription of the Bögü Qaghan*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39/1, 137-156.
- Mackerras, C. (2003). *Uygurlar*. Erken İç Asya Tarihi, Çev.: Ş. Tekin, İstanbul: İletişim, 425-458.

- Moriyasu, T. (1999). *Site and Inscription of Şine-Uసు*. T. Moriyasu – A. Ochir (eds.): *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 177–195.
- Moriyasu, T. – Y. Yoshida – A. Katayama (1999). *Qara-Balgasun Inscription*. Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998, T. Moriyasu – A. Ochir (eds.), Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 209–224.
- Ōsawa, T. (2002). *Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine Ait Bir Kaynak*. *Türkler, C. 2*, Ankara: Yeni Türkiye, 79–88.
- Ōsawa, T. (2003). *Aspects of the relationship between the ancient Turks and Sogdians–Based on a stone statue with Sogdian inscription in Xinjiang*. *Transoxiana Webfestschrift Series I*. <http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html>. (29.05.2017).
- Ögel, B. (1945). *Göktürk Yazıtlarının 'Apurım'ları ve 'Fu-lin' Problemi*. *Belleten*, 9/33, 63–87.
- Ramstedt, G. J. (1913). *Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30/3, 1–63.
- Rybatzki, V. (2000). *Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions*. *Central Asiatic Journal*, 44/2, 205–292.
- Schlegel, G. (1896). *Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 9, 1–141.
- Sertkaya, O. F. (1992). *Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri*. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 28/1–2, 325–334.
- Sertkaya, O. F. (2012). *Erzurumlu Emrah ile Yunus Emre'nin İsimlerinin Kökeni Nedir? veya Süryani Kökenli Mar "Öğretmen, Üstad" Kelimesi Göktürkçede Geçer mi?*. *Türk Dili*, 726, 442–446.
- Sinor, D. (2003). *(Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı*. *Erken İç Asya Tarihi*, Çev.: T. Tekin, İstanbul: İletişim yayınları., 383–424.
- Vaissière, É. De La (2011). *İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler*. M. Ölmez – E. Aydın – P. Zieme – M. S. Kaçalın (eds.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu*. *Bildiriler – Papers*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 233–240.
- Yoshida, Y. (1990). *Some New Readings of the Sogdian Version of the Karabalgasun Inscription*. *Documents et archivesprovenal de l'Asie Centrale*, Kyoto, 117–123.
- Yoshida, Y. (2011). *Some new readings in the Sogdian version of Karabalgasun Inscription*. M. Ölmez – E. Aydın – P. Zieme – M. S. Kaçalın (eds.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720–2010) Sempozyumu*. *Bildiriler – Papers*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 77–86.

